

УДК 504.6(477.43/44):502.7

Докторант О.В. Мудрак, канд. с.-г. наук –
Національний аграрний університет, м. Київ;
доц. В.І. Мокрий, канд. фіз.-мат. наук – НЛТУ України, м. Львів

ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ ПОДІЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ

Подана характеристика об'єктів, бєлігеративних і тафальних ландшафтів, які становлять цінність для історико-культурної спадщини Поділля. Проведена їх класифікація, визначено проблеми збереження. Запропоновано заходи щодо їх охорони та включення наявних і перспективних об'єктів до просторових елементів регіональної екологічної мережі, які стануть туристично-рекреаційними центрами, осередками поліпшення соціально-економічного рівня життя, прикладами збалансованого розвитку Поділля.

Ключові слова: культурні ландшафти, екологічна мережа, туристичні центри.

Person working for doctor's degree O.V. Mudrak – National agrarian university, Kyiv; assoc. prof. V.I. Mokryy – NUFWT of Ukraine, L'viv

Guard and saving of cultural landscapes ecological network Podillya in context of the balanced development

In the article the given description of object, beligerativ and tafal landscapes which make a value for the historian-cultural legacy of Podillya. Their classification is conducted, certainly problems of saving. Measures are offered on their guard and including of existent and perspective object to the spatial elements of regional ecological network, which will become tourism-recreation centers, cells of improvement of socio-economic standard of living, examples of the balanced development of Podillya.

Keywords: cultural landscape, ecological network, tourist centers.

Постановка проблеми. Запорукою збалансованого розвитку суспільства будь-якого регіону є дбайливе ставлення до його історико-культурної спадщини. Важливою умовою цього є розширення доступу до нагромаджених впродовж сторіч величезних духовних багатств. Тому з метою формування єдиної системи заповідних територій і раціонального природокористування доцільно було б залучити до просторових елементів екологічної мережі Поділля унікальні антропогенні об'єкти історико-культурної спадщини: пам'яток архітектури й містобудування, археології, історії, етнографії, монументального й садово-паркового мистецтва, белірегативні та сакральні ландшафтів.

Мета досліджень. Метою дослідження було встановити кількість, площу й частку археологічних та історико-культурних об'єктів в структурі природно-заповідного фонду (ПЗФ) Поділля. На основі здійсненого дослідження запропоновано долучити наявні та перспективні об'єкти й території (ландшафти) до культурно-екологічної мережі регіону.

Аналіз попередніх досліджень. Питаннями дослідження археологічних та історико-культурних об'єктів, бєлігеративних й сакральних ландшафтів Поділля, які в майбутньому будуть формувати еталонні "ядра" екомережі регіону, їх охороною, паспортизацією та раціональним використанням займалися Ю. Сіцінський, І. Винокур, В. Отамановський, М. Чайковський, М. Со-

хацький, В. Баженов, І. Заєць, П. Хавлюк, Г. Денисик, В. Воловик, С. Гусєв, М. Потупчик, Л. Царик та інші [1, 4-6, 9, 11, 15, 17, 20]. Вивченням пам'яток трипільської культури, які заплановано зарахувати до регіональної культурно-екологічної мережі, в різний час займалися М. Біляшівський, С. Гамченко, С. Бібіков, Т. Пассек, В. Збеневич, В. Круц, Т. Мовша, О. Цвек, М. Артамонов, О. Корвін-Піотровський, В. Косаківський, В. Гопак, К. Раддатц, Д. Березовець, П. Хавлюк, І. Заєць, М. Макаревич, М. Левада, М. Потупчик, В. Загоруйко, С. Гусєв, Л. Виногородська та ін. Лише на теренах Східного Поділля виявлено 352 поселення періоду Трипілля, датовані IV-III тис. до н.е. Проте розкопки незначного обсягу здійснювали лише на 33 пам'ятках, а систематично археологічні дослідження виконували на 3 поселеннях [12].

Перші науково-краєзнавчі дослідження об'єктів історико-культурної спадщини здійснили у XIX ст. члени Одеського товариства історії і старовини. Вони видали книги, в яких наведено історико-архітектурні характеристики багатьох фортець і замків Бессарабії, Поділля та Волині.

У другій половині XIX ст. і у XX ст. археологічні й історичні дослідження фортець, замків, культових споруд провадили історики О. Чоловський (описав замки у Кудринцях, Окопах, Чорткові, монастирі, церкви, костели та синагоги Тернопільського воєводства), В. Гульдман, Юзеф Роме, Г. Логвин, П. Раппопорт, М. Каргер, М. Рожко, Л. Баженов, О. Мацюк, П. Штойко. Обстежували та вивчали стоянки і поселення різних епох В. Антонович, М. Орлович, К. Гутковський, Л. Козловський, В. Дублянський (вивчали Бакотські та інші печери Поділля), М. Рудинський, Ю. Сіцинський (видав "Археологічну карту Подільської губернії"), В. Гериневич, С. Бібіков, Е. Кричевський, Т. Пассек, П. Борисковський, І. Шовкопляс, І. Винокур [3, 11, 14, 15].

Основною засадою науково-практичного впровадження регіональних екомереж має бути збереження унікальних археологічних й історико-культурних об'єктів, белігеративних і тафальних ландшафтів Поділля, їх охорона й менеджмент.

Результати досліджень. На основі вивчення й аналізу літературно-фондових, краєзнавчих і музейних даних, реєстрів, нормативних документів державних установ, картографічних матеріалів досліджено унікальні археологічні, історико-культурні об'єкти та белігеративні й сакральні ландшафти Поділля, частину яких вже взято під охорону, а решту – рекомендовано заповідати як просторові елементи регіональної культурно-екологічної мережі.

Поділля – край, який характеризується багатством археологічної та історико-архітектурної спадщини, що збереглася з давніх часів до нашого часу. Різноманітність, багатство та унікальність цих пам'яток – це наслідок гармонійного поєднання своєрідних рис природи, людської праці й творчості, різних культурних (етнічних) звичаїв і традицій.

Найбільше розмаїття об'єктів історико-культурної спадщини, белігеративних і тафальних ландшафтів, які будуть виконувати роль природних "ядер" регіональної екологічної мережі, спостерігається в межах Західного Поділля. Станом на 1 січня 2007 р. на державному обліку тут перебувало 1315 пам'яток

архітектури та містобудування, з яких 180 – національного значення, 1937 – пам'яток історії і мистецтва, близько 1,5 тисячі – археології, 13 – парків пам'яток садово-паркового мистецтва, 9 – дендропарків. У цьому регіоні функціонує 27 державних та 136 громадських музеїв, 14 з яких носять звання народних, меморіальних музеїв (музеїв-садиб) діє вісім. Це музей Соломії Крушельницької в с. Біла Тернопільського району, меморіальний музей-садиба Леся Курбаса в с. Старий Скалат Підволочиського району, меморіальний музей-садиба Володимира Гнатюка в с. Велеснів Монастириського району, музей-садиба кардинала Йосипа Сліпого с. Заздрість Теребовлянського району, літературно-меморіальний музей Ю. Словацького у м. Кременець, музей-садиба письменниці Іванни Блажкевич у с. Денисів Козівського району, родинний музей родини Гірняків і Ситників-Сліпих у с. Струсів Теребовлянського району, музей-садиба Уласа Самоука в с. Тилявка Шумського району.

Потребують невідкладних ремонтно-реставраційних робіт 63 пам'ятки, зокрема 38 національних. Розроблено документацію визначення меж історичних ареалів, історико-архітектурних опорних планів для десяти міст та одного селища міського типу. Межі охоронних зон затверджено для 148 пам'яток (зокрема, 112 національного значення), встановлено охоронні дошки на 110 пам'ятках національного значення. На 147 пам'яток (зокрема, 22 національного значення) розроблено паспорта, охоронні договори укладено на 692 пам'яток (зокрема, 112 національного значення). Виготовлено і затверджено генеральні плани розвитку національного заповідника "Замки Тернопілля", Кременецько-Почаївського і Бережанського державних історико-архітектурних заповідників. Рішенням 5 сесії Тернопільської обласної ради від 2 липня 2003 р. №142 затверджено Комплексну програму паспортизації об'єктів культурної спадщини Тернопільської області на 2003-2010 рр., основними завданнями якої є здійснення на сучасному інформаційному рівні паспортизації об'єктів культурної спадщини місцевого значення (археологічних, історичних, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних). Станом на 01.01.2007 р. утворено і діє два Державних історико-архітектурних заповідники в м. Бережани і Кременець та Національний заповідник "Замки Тернопілля". Підготовлено пропозиції щодо передачі національному заповіднику замків у містах Тернополі, Микулинцях, Теребовлі, селах Язловець і Золотий Потік Бучацького району, селі Кривче Борщівського району. На базі замку 1630 р. у м. Скалат Підволочиського району та смт. Вишнівець Кременецького району відкрито філіали національного заповідника "Замки Тернопілля" та направлено на розгляд Кабінету Міністрів України для прийняття відповідного Закону.

Благоустрій території та впорядкування паркової зони виконано в парку XVIII ст. с. Язловець, парку і палацового комплексу XVIII ст. у смт. Микулинці, парку 1880 р. у с. Більче-Золоте Борщівського району, парку палацового комплексу 1640-1720 років у смт. Вишнівець, замкового парку в м. Теребовлі, Мисливського палацу з ландшафтним парком 1760 р. в с. Рай Бережанського району замку в с. Токи Підволочиського району та низки інших об'єктів розміщених на території Західного Поділля. Тернопільська обласна

інспекція охорони пам'яток історії та культури обстежила 1787 земельних ділянок, відведених під будівництво, запобігла руйнуванню 5 пам'яток археології, руйнування історичного культурного шару в 125 випадках, уклала 171 охоронний договір та акти технічного стану на пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва. Сучасний стан об'єктів історико-культурної спадщини, особливо замків, потребує термінового здійснення консервації, реставрації та благоустрою території. З цією метою підготовлено пропозиції до програми збереження і використання замків Західного Поділля. Підготовлено перелік пам'яток архітектури, історії та культури, які не підлягають приватизації [11, 18, 20].

Об'єктів, які мають історико-культурну, природничу та архітектурну цінність на території Центрального Поділля, нараховується 245. Це Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець", історико-культурний заповідник "Самчики", 9 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного і 29 місцевого значення, геологічні пам'ятки природи. Проте, через брак коштів, медичні, освітні та інші заклади, у користуванні яких знаходяться ці пам'ятки історії та культури, припинили належний догляд за ними. Більшість мистецьких витворів захаращені рудеральною (сегетальною) рослинністю, сухостоєм, екзотичні насадження знищуються, руйнуються архітектурні будівлі, замулюються ставки [19].

Значним розмаїттям історичної й культурної спадщини славиться Східне Поділля. На його території знаходиться 4013 пам'яток, з яких – 1434 археології, 1798 – історії та 201 монументального мистецтва, 580 – архітектури і містобудування. 146 отримали статус пам'яток національного значення. Наявність великої кількості археологічних пам'яток підтверджує факти заселеності регіону в різні періоди життя людського суспільства. Серед 1434 пам'яток – 61 городище, 1100 поселень і стоянок, 86 курганних груп та 160 окремих курганів різних археологічних культур від палеоліту до середньовіччя. На території цього регіону функціонує 60 музеїв (красознавчих, історичних, літературно-меморіальних, художніх, гончарного й образотворчого мистецтва, садиб, фольклору, партизанської слави, хліба, жертв фашизму, української витинанки, етнографії, воїнів-інтернаціоналістів, почесних громадян) [16].

До цієї групи доречно було б на Поділлі додати (створити) музеї: вишиванки, різьблення, ткацтва, лозоплетіння, млинарства, подільської писанки й подільського каменю, бджолярства, природи, зброї, води та ін. Так, музеї гончарства доречно створити в сс. Кам'яногірка, Гушинці, Гончарівці, лозоплетіння на Малому Поліссі (наприклад, сс. Мізяків, Заливанщина, Листопадівка, Майдан Бобрик, Лозувата, Верболози, Лозни, Вербівка, Голосків), млинарства – сс. Гушениці, Мізяків, Чудинівці, Трибухи, Пиків, Жигалівка, Озаринці, цеголень – сс. Стара Гута, Мізяків, Гушениці, Павлівка, Пиків, Вище-Ольчедаїв, Вербоваць, гут – сс. Стара Гута, Нова Гута, вишиванки – сс. Клембівка, Більче-Золоте, Устечко, Окопи, Білівці, поташень – сс. Потуш, Поташня, вапнярки – смт. Вапнярка, Наддністрянське, Жван, Галайківці, Кринцілів, Крутилів (вздовж Подільських Товтр), зброї (сmt. Стрижавка, ставка Гітлера "Вервольф"), води ("Регіна" в с Житники чи смт. Муровані Ку-

рилівці, "Абсолют" в с. Осолинка, "Збручанська", "Сатанівська", "Товтри" в смт. Сатанів, Волочиськ, м. Кам'янець-Подільський, сс. Мукша, Сатанівська Слобідка, Кринцилів, Іванківці, "Перлина Поділля" в с. Маків).

Унікальними археологічними та історико-архітектурними об'єктами Поділля є Траянові вали – народна назва старовинних земляних валів, що збереглися на території Поділля, Бесарабії і Добруджі. Початок їх зведення було покладено римлянами у I-II ст., за правління імператора Траяна, коли вони просуваються на північний схід. У III-IV ст. місцеві слов'янські племена продовжили їх зведення і використовували ці вали для захисту своїх земель від ворожих нападів. Частину Траянових валів збудували згодом анти. У Середньому Придніпров'ї подібні споруди мають назву Змієвих валів [8], а народна назва Турецькі вали. Ці штучні земляні укріплення збереглися поблизу сіл Гермаківка, Залісся, Млинівка, Кудринці, Завалля, Білівці, Панівці, Боришківці, Бабинці (вал "Перейма"), Вигода, Гринчук, Устя – вздовж річок Збруч і Дністер від м. Заліщики Тернопільської області до села Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Проходить великий вал біля Сатанова, Борщівка, Кременна, Лісоводи, Яромирка, Карабчіїв, трапляються вали в сс. Брага, Завалля, Довжок, Сороки, біля Ямполя.

Цікавими об'єктами белігеративних (від латинського *beligero* – вести війну) і тафальних (від грецького *taphe* – "поховання, могила") ландшафтів є: 1) оборонні споруди стародавніх городищ в с. Дзвенигород, Вовківці, Окопи Тернопільщини, Гуменці, Княгинин, Брага, Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Кадіївці, Княжпіль, Малинці Хмельниччини, Слов'янське городище (за 2 км на південний захід від с. Попелюх, X-XI ст. н. е. Вінниччини – всього в регіоні Подільського Придністер'я археологічно зафіксовано 34 давньоруські городища, лише в районі Бакотського мікрорегіону – 11 городищ); 2) замки (Кам'янець-Подільський, Бучач, Скала-Подільська) та їх залишки (Врублівці, Китайгород, Колодіївка, Язловець); 3) брами (с. Окопи, Дзвинячка, Кам'янець-Подільський); 4) окремі населені пункти давньоруських міст Бакота, Ушиця, Каліус, Язлівець, Лядова); 5) поодинокі і групи курганів (скіфський курган с. Колодіївка, 4-и кургани від 2 до 7 м на захід від с. Мервинці, VII-V ст. до н. е.), могильники (Передскіфський могильник с. Китайгород, Черняхівський могильник в с. Борщівці, II-IV ст. н. е.), якими славиться Подільська земля [5, 7, 10, 20]. Потребує охорони давньоруське городище, пізньопалеолітичного поселення, залишки якого збереглися в с. Карачківці. Поблизу сіл Ланівці та Козаччина знайдено 5 стоянок трипільців III-I тисячоліття до н. е. За декілька кілометрів від Борщова виявлено красиве трипільське поле. Це вказує на те, що далекі предки українців вибирали не лише вигідні з господарського погляду, а й гарні, сонячні, помережені водними артеріями місця. У селі Більчі-Золотому знайдено 54 римські монети, в у XIX ст. пастухи в селі Михалкові випадково натрапили на золоті речі – браслети, посуд та ін. Цей золотий скарб, що тепер називається Михалківським, як довели розкопки, залишили по собі скіфи [14].

Унікальними пам'ятками археології, які потребують охорони, є такі [2, 3, 7, 15]:

- 1) скіфські городища в сс. Дерешова (2 км на південь, VII-III ст. до н. е.), Григорівка (південна околиця, урочище "Щовб", VII-III ст. до н. е.), Кукавка (північна околиця, V-III ст. до н. е.), Яруга (урочище "Патлаївська ода", VIII ст. до н. е.), Горошова (V-III ст. до н. е.);
- 2) поселення трипільської культури в сс. Вищеольчедаїв (на південь від села, урочище "Шинків млин", IV-III тис. до н. е.), Дерешова (північно-східна околиця, IV-III тис. до н. е.), Котюжани (на північ від села, урочище "Ревер долина", IV-III тис. до н. е.), Перекоринці (урочище "Попова долина", IV-III тис. до н. е.), Садова (урочище "Дубина", IV-III тис. до н. е.), Нижчий Ольчедаїв (урочище "Листисько", IV-III тис. до н. е.), Мервинці (в селі, IV-III тис. до н. е.), Озаринці (в селі, поселення трипільської, скіфської та черняхівської культур), Серебря (урочище "Бужей", IV-II тис. до н. е.), Яришів (біля птахофабрики, поселення трипільської та скіфської культур, IV тис. до н. е., VII-V ст. до н. е.);
- 3) поселення черняхівської культури в сс. Обухів (урочище "Березина", II-V ст. н. е.), Привітне (0,5 км на південь від села, III-IV ст. н. е.), Юрківці (урочище "Костів яр", II-IV ст. н. е.), Яруга (урочище "Попова долина", II-IV ст. н. е.), Івонівка (2 км на захід, III-V ст. н. е.);
- 4) палеолітичні стоянки в сс. Нагоряни (біля села, 40-10 тис. р. до н. е.), Суботівка (урочище "Деренівка", 100-40 тис. р. до н. е.);
- 5) поселення епохи бронзи в сс. Біляни (на південний захід від села, урочище "Біля двору", X-IX ст. н. е.), Серебря (урочище "Костів яр", VIII-VII ст. до н. е.), Яруга (урочище "Фігура", X-VII ст. до н. е.).

Неперевершеною окрасою археологічних об'єктів Поділля є карстові печери (казкові кам'яні країни) і гроти, які слугували схованками від хижих звірів, ворожих нападів татар, турків, стихійних лих та негоди. Кілька десятків тисяч років тому у печерах знайшли притулок перші мешканці – дикі звірі, птахи і плазуни, а у VI-IV тисячолітті до нашої ери в окремих печерах регіону поселяється первісна людина. У таких печерах започаткувалась людська культура. Так, у 1868 р. у гроті Кро-Маньйон (Франція) було вперше виявлено останки кроманьйонців, безпосередніх предків сучасних людей. Кроманьйонці залишили на стінах ходів і віддалених залів печер прекрасні пам'ятки первісного мистецтва – рисунки тварин, сцени полювання, побуту. Скульптурні зображення диких звірів – справжній кам'яний літопис життя. Чимало унікальних пам'яток кам'яної доби виявлено і в печерах Подільського Придністров'я, зокрема у Вертебі, Монастирку та інших, дослідження яких розпочалось за підтримки відомого магната польсько-литовського роду Лєона Сапєги. Так, вже у IV-II тисячолітті до нашої ери Вертеба служила житлом для людини неоліту (нової кам'яної доби) та енеоліту (перехідної доби – кінця кам'яної і початку бронзової).

Найцінніші знахідки матеріальної культури, що розкривають важливий етап праісторії регіону, виявили тут археологи Г. Осовський у 189-1895 рр. і В. Деметрикевич у 1898-1904 рр. Під час розкопок у вхідній частині печери було виявлено на глибині близько двох метрів рештки великого вогнища, навколо якого знаходились знаряддя праці – крем'яні сокири, долота, скребки, ножі, кістки оленів, ведмедів, диких кабанів. Численні предмети

побуту, зібрані на стоянці древніх мешканців, дають певне уявлення про життя та матеріальну культуру людей, які жили тут багато тисяч років тому. Глиняні миски і глечики оздоблені спіральним чи криволінійним орнаментом, деякі прикрашені зображенням оленів. Виявлено тут і прикраси – кістяне намисто, підвіски у вигляді голови бика. Особливий інтерес становлять стилізовані жіночі керамічні скульптурки, так звані палеовенери, а також вироби з каменю-пісковика, черепашок, рогів серни, оленя. Знайдені у печері монети часів римських імператорів Адріана (76-138 рр. н. е.) і Гонорія (384-423 рр. н. е.) свідчать, що люди користувались підземними залами Вертеби і на початку нашої ери. За кількістю і багатством знахідок предметів матеріальної культури різних епох Вертеба не має собі рівних. Недарма відомий польських археолог Б. Януш у книзі "Археологічні пам'ятки Східної Галичини" (1918 р.) образно назвав печеру "Наддністрянською Помпеєю". Він писав, що тут "зібрано і відправлено до Краківської академії (тепер Ягелонський чи Краківський університет) близько сорока скринь різноманітних пам'яток". Зуби акули, мамонта, предмети побуту були знайдені археологами в печерах поблизу с. Немії. Археологічні матеріали з подільських печер стали основою для створення експозиції Музею неоліту Середньої Європи, що діє при Краківському університеті [14].

Печери належать до Придністровського карстового району, площею 7900 км² і знаходяться поблизу сіл Переволока, Рукомиш, Летяче, Сков'ятина, Міжгір'я, Збручанське, Пилипче, Іване-Пусте, Гермаківка, Вовківці, Юр'ямпіль, Худиківці, Олексинців, Залуччя, Уманці, Бакота, Студениця, Нігин, Черче, Привороття, Нагоряни, Лядова, Субіч, Карачківці. Минали віки, людина вийшла з пітьми підземель, і поступово печери почали здаватися їй таємничими. Про них створювались різні забобони, перекази, легенди. У печерах появились культові святилища, храми, де люди, підкорені необізнаністю і суворою красою підземного світу, поклонялися вигаданим богам. Один з таких скельно-печерних язичницьких храмів зберігся в селі Міжгір'я Борщівського району. Про його древність свідчить ритуальний, так званий солярний знак, вибитий на жертовному камені поблизу входу. Поряд з храмом було споруджено монастир, а в гроті обладнано каплицю. Церковники "виявили" на поганському жертовнику "чудодійні" заглибини – "сліди пальців божої матері". Наприкінці XIX ст. печери сіл Залуччя, Черче, Нігин дослідив археолог, професор Київського університету В. Антонович. В яких він знайшов "багато кісток людських та звірячих", – писав відомий дослідник Поділля Є. Сіцінський. Ці кістки В. Антонович привіз на з'їзд археологів в Одесу. Видатний російський вчений Д. Анучін стверджував, що частина кісток – первісної людини, а частина належали людям недавнього часу. Печери регіону інтенсивно почали досліджуватись як археологічні пам'ятки з 1846 р. за дорученням Археографічної комісії. У с. Привороття можна побачити залишки давнього замку і башти "Баран", яку було споруджено в XV ст. з місцевого будівельного матеріалу. Назва "Баран" походить від того, що на стіні замку був висічений герб його власника із зображенням барана. Понад 15 печер мають наукову, археологічну, спелеологічну, туристичну й пізнавальну

цінність. Унікальними історико-архітектурними об'єктами Поділля є витесані в скельних породах порожнини, які використовуються в світських і духовних цілях – знамениті Бакотський і Лядівський (діючий), скельні монастирі, печерні монастирі біля сс. Субіч, Бермяни, Монастирок, Горигляди, давньослов'янський печерний храм з "Бушинським рельєфом" (с. Буша) [2, 14, 17]. Цінною історико-архітектурною пам'яткою XI-XIV ст. є Лядівський скельний монастир, вироблений у вапнякових скелях. Тут висічені келії, де живуть і правлять 16 монахів. У с. Кукавці жив і творив видатний російський художник, майстер живопису першої половини XIX ст. В.А. Тропінін. За його проектом і під його наглядом було збудовано церкву, яка є цінним архітектурним твором [16].

До антропогенних заповідних об'єктів культурно-екологічної мережі Поділля відносять ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи. Зокрема, до ландшафтно-інженерної системи відносять: старовинні відреставровані та оригінальні промислові комплекси, що діють в "музейному" режимі (старовинні млини на воді, заводи і фабрики на річках, малі гідроелектростанції); показово-дослідні (гатки, дамби, затавки). До ландшафтно-техногенної системи відносять: історико-географічні центри міст і містечок; культові споруди з прилеглими облаштованими територіями; фортифікаційні і замкові споруди; музеї-садиби; садово-паркові ансамблі з палацами й садибами. Їх класифікація розроблена в працях Ф. Мількова, Ю. Тютюнника, Г. Денисика [5, 6].

Поділля – регіон зруйнованих замків, які доцільно було б реконструювати. Проте через відсутність фінансування та прийняття й виконання закону, національних і регіональних програм й постанов більшість замків Поділля втрачають свою привабливість. Це зменшує надходження коштів від замкового туризму для розбудови культурно-екологічної мережі регіону. Пам'ятки зазнають руйнувань також і від природного впливу. Внаслідок аварійного стану та природних чинників обвалилася в'їзна брама Микулинецького замку, значних руйнувань зазнали оборонні мури замку XVIII ст. у селі Сидорів Гусятинського району та с. Золотий Потік Бучацького району руйнуються дощами та вітрами оборонні вежі, мури та будівлі Угорницького монастиря у селі Зеленче Тербовлянського району, обвалилися дві бійниці північного оборонного муру замку XIV-XVII ст. у місті Тербовлі. Внаслідок стихії сильних руйнувань зазнали будівлі Скалатського замку, де зірвано дах і пошкоджено бійниці трьох оборонних веж. А 8 пам'яток археології та 7 пам'яток архітектури розташовані на територіях, що підтоплюються [18].

Так, у селі Окопи (де "півень піє на три держави"), що розділяє три області – Тернопільську, Хмельницьку і Чернівецьку, – стоїть дозорна вежа над Збручем. Вона дивом збереглася і нагадує, що тут колись гордо височів замок. Така ж доля спіткала замок у селі Язловець, що неподалік Бучача. Замок славився своєю неприступністю, татари ніколи не наважувалися підступити до його стін. Але пізніше ні австрійська, ні радянська влада не приклали зусиль для його збереження. Рештки старовинної фортеці збереглися у селі Жванець. Загалом Поділля називають оборонною Меккою, на його території

знаходиться майже третина замків та оборонних споруд України, більшість яких лежать у руїнах. Відреставрувати оборонні споруди, як складові белігеративних ландшафтів, від яких залишилися окремі вежі та стіни, в нинішніх українських умовах просто неможливо. Така грандіозна робота потребує мільйони гривень. Закон "Про охорону культурної спадщини", прийнятий Верховною Радою у 2001 р., дає змогу пристосовувати фортифікаційні споруди до туристичних і комерційних потреб. Оптимальний варіант, коли у замку розміщується музей, торгівля сувенірами й рекламними матеріалами, кафе чи ресторан, розважальний заклад. Тому Поділля як музей під відкритим небом втрачає експонати.

На території Поділля досить добре збереглася значна кількість давньослов'янських печерних храмів, залишків замків-фортець (XIV – XVIII ст.) і різностильових православних, католицьких, іудейських та мусульманських культових споруд XVI-XX ст. Тут знаходиться перлина Поділля – м. Кам'янець-Подільський, "квітка на камені", місто-легенда. У місті розташований Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець" – один з найпривабливіших туристичних об'єктів України, що за кількістю різноманітних пам'яток (понад 150, лише 60 пам'яток архітектури XII-XIV-XVIII ст.) поступається лише Києву і Львову. Його було засновано у 1890 р. за участю відомого дослідника Поділля Є.О. Сіцинського, що має понад 50 тис. пам'яток матеріальної і духовної культури минулих епох. Кам'янець-Подільський відомий з найдавніших часів, він був позначений на карті Птолемея під назвою Петродав. Вірменська хроніка його згадує з 1062 р. Стрімкі схили, унікальні архітектурні споруди разом з р. Смотрич, яка омиває Старе місто, називають Смотрицьким каньйоном, на теренах якого розміщено близько 40 історико-архітектурних пам'яток. Археологічні знахідки підтверджують, що територія, на якій стоїть фортеця, була заселена ще дуже давно, а під нинішньою спорудою знайдено залишки давньоруської фортеці XII-XIII ст. Археологи біля однієї з башт (Денної) фортеці, яка складається з 11 башт, знайшли залишки керамічного посуду часів Київської Русі. Цікавими історико-архітектурними спорудами міста є унікальна Кам'янець-Подільська фортеця, що вперше згадується в історичних документах 1374 р., Стара фортеця – замок XI ст., вірменська кам'яна дзвіниця XVI ст., колодязь XVII ст., торговий будинок XVIII ст., римо-католицький кафедральний костюл XVI-XVIII ст., костюл св. Миколая XIV-XVIII ст., церква Петра і Павла, монастирі францисканців і домініканців, ратуша, "Турецький міст", побудований через річку Смотрич та багато інших [10, 13]. Через таку кількість історико-архітектурних об'єктів старий район міста як об'єкт "Смотрицький каньйон" претендує увійти до складу Переліку світової природної спадщини ЮНЕСКО. У селах, що прилягають до об'єкта, розташовані Панівецька фортеця XV-XVI ст. та церкви Успенська в с. Панівці (1748 р.), Різдва в с. Довжок (1887 р.), Параскевська в с. Пудлівці (1867 р.) [10]. Знаменитий історико-архітектурний заповідник "Буша" зберіг рештки фортеці, погребі, підземні ходи. Крім того, у різних куточках Поділля збереглися адміністративні будинки, палаци, парки, паркові будівлі та історичні пам'ятки XVIII-XX ст.

Унікальні історико-архітектурні пам'ятки збереглися в селах і містечках Поділля: Окопи, Кудринці, Скала-Подільська, Бучач, Чортків, Іване-Пусте, Кривче (Тернопільська область), Жванець, Бакота, Китайгород, Стара Ушиця, Панівці (Хмельницька область), Буша, Бар, Шаргород, Котюжани (Вінницька область). Мало відомою пам'яткою давнини є Панівецький замок, збудований місцевими народними зодчими наприкінці XVI ст. для оборони від татар і турків. Він належав польському магнатові Яну Потоцькому. В історичних документах територія с. Панівці згадується з середини XV ст. Археологи знайшли тут кераміку черняхівської культури II-V ст. н.е. та давньої Русі XI-XIII ст. У кургані, який датується VI-V ст. до н. е., виявлено надзвичайно цікаве захоронення з уламками масивного бронзового дзеркала, бронзовими наконечниками для стріл, а також коробкою з нижньої щелепи леопарда, яка, на думку археолога І. Винокура, була амулетом – оберегом жителя. Цей амулет – свідчення зв'язків корінного населення із скіфами, поселення яких тут виявлено. Село Панівці увійшли в історію як перша втеча з 13 на 14 серпня 1814 р. з льоху поміщицького маєтку народного месника Устима Кармалюка разом з побратимом Данилом Хроном. Потребує дослідження також територія с. Устя. Тут Подільська археологічна експедиція відкрила на першій обривистій терасі Дністра поселення середини I тисячоліття н.е. У напівземляних житлах виявлено керамічний матеріал черняхівської культури, печі-кам'янки, місця вогнищ, викладені каменем та старовинну лазню [3]. Привертають увагу штучні видовби в прирусловому камені річки Яромірки (права притока Смотрича, до XVII ст. мала назву Смотрицький рукав), які мають культове призначення. У с. Смотрич також знаходяться залишки фундаменту фортеці, яку заклали ще князі Коріатовичі. Оригінальними є декоративна система асиметричних прикрас, виконана технікою фляндрування відомими майстрами Р. Червонюк, М. Небесним, К. Білооким, М. Ляско. Ці вироби – це своєрідний напрямок української народної кераміки XIX ст.

Дуже цінними історико-архітектурними об'єктами регіону є культові споруди дерев'яної сакральної архітектури, одними з яких є давні дерев'яні споруди: церква в с. Залуччя – цінний витвір народних зодчих, Миколаївська церква і дзвіниця (1775 р. спорудження, м. Могилів-Подільський), Миколаївська церква (XIX ст. в с. Кричанівка), Миколаївська церква і дзвіниця (1775 р., с. Немія), церква Йоана Богослова і дзвіниця (1767 р., с. Тропове), Успенська церква (1767 р. с. Марківка), церква Покрова (1776 р., с. Каташин), церква Різдва Богородиці (1750 р., с. Слобода-Шаргородська), Покровська церква і дзвіниця (1700-1702 рр., с. Лозова), церква Святого Миколая і дзвіниця (1752 р., с. Лозова) [7].

Крім споруд дерев'яної сакральної архітектури, Поділля славиться культовими (церквами, монастирями, костьолами, храмами, будинками молитов), архітектурними (палацами, садибами) спорудами з прилеглими до них ділянками (парками, водоймами, оригінальними мостами, пустирями), які ще можна реставрувати і долучити до культурно-екологічної мережі. До них належать: 1) церкви: Георгіївська (разом із дзвіницею 1809-1819 рр.), Миколаївська (1754 р.), Св. Олександра Невського (м. Могилів-Подільський), Дмит-

ра Солунського (1806 р., с. Кукавка), Покрова Богородиці (XVIII ст., с. Бернашівка, 1875-1883 рр., с. Нижній Ольчедаїв, 1835-1854, с. Слобода Яришівська, 1833 р., с. Вербо́вець), Різдва Богородиці (1834-1874 рр., с. Вендичани, 1865-1868 рр., с. Озаринці, 1854 р., с. Вінож), св. Вшестя (1874 р., с. Воєводчинці), (1902 р., с. Грушка, XVIII ст., с. Знаменівка), Йогана Богослова (1885 р., с. Нагоряни), Симеонівська церква (1857 р., с. Сугаки), Михайлівська церква (1886 р., с. Житники); 2) костьоли Михайла Архангела (1802 р., с. Вербо́вець, 1800 р. с. Снітків), Св. Трійці (1743-1860 рр., с. Лучинець); 3) синагоги в мм. Могилів-Подільський, Шаргород, Вінниця; 4) замки в сс. Озаринці (XVII ст.); 5) палаци в сс. Серебринці (кінець XVIII ст.), Котюжани (поч. XX ст.), Бронниця (кінець XIX ст.), смт. Муровані Курилівці (1805 р.), Михайлівці (Собанських, поч. XX ст.); 6) садиби в сс. Котюжани (графині С. Ценіної, поч. XX ст.), Бронниця (Вітгенштейнів, кінець XIX ст.), смт. Муровані Курилівці (Собанського, XVI-XIX ст.), садибний будинок Колосовських (XIX ст., с. Вінож), будинок садиби Росцишевських (сер. XIX ст., с. Рівне); мости в сс. Котюжани (поч. XX ст.), смт. Муровані Курилівці (1805 р.); парки в сс. Котюжани (поч. XX ст.); 7) арсенали в смт. Муровані Курилівці (1805 р.); 8) флігелі в смт. Муровані Курилівці (1805 р.); 9) парки в смт. Муровані Курилівці (поч. XIX ст.), с. Бронниця (кінець XIX ст.), с. Михайлівці (кін. XIX ст.); 10) залишки замків: мури замку в смт. Муровані Курилівці (XVI ст.), башта фортеці в с. Буша (XVII ст.); 11) комплекси будівель купця (1909 р., м. Могилів-Подільський), винного заводу (1890 р., Могилів-Подільський), торгово-купецький комплекс, особняки (1903 р., 1908 р.), будинок Потоцьких (Могилів-Подільський), будинок заводчика, управителя і лікаря (XIX ст., с. Вендичани), особняк цукрозаводчика (поч. XIX ст., с. Вищеольчедаїв) [7, 16].

Значна кількість археологічних та історико-архітектурних пам'яток Поділля вже безповоротно втрачені, або на сьогодні перебувають у занедбаному стані. Це пояснюється складністю архітектурно-археологічних досліджень здебільшого зруйнованих, занедбаних і спотворених замчищ, фортець, замків, оборонних храмів, старих млинів, що працювали на воді й гідроелектростанцій, а також недостатньо опрацьованою джерелознавчою базою. Відсутні дані про локалізацію, стан збереженості об'єктів, немає бодай схематичної фіксації натурних залишків всіх споруд. Точно не визначено навіть кількості укріплень та інженерних споруд, що існували на території досліджуваного регіону.

Висновки. З метою створення оптимальної культурно-екологічної мережі Поділля необхідно взяти під заповідання згадані вище об'єкти і території історико-культурної спадщини регіону як просторові елементи екологічної мережі. Більшість з них потребують детального вивчення, охорони та раціонального використання. Перспективним напрямком діяльності зі збереження об'єктів історико-архітектурної спадщини є створення національних природних й регіональних ландшафтних парків – природоохоронних рекреаційних установ, що мають особливу природоохоронну й історико-культурну цінність. Для таких поліфункціональних об'єктів передбачено диферен-

ційований режим охорони й використання територій, а також створення спеціальних адміністрацій з управління ними. Саме такі заходи допоможуть максимально ефективно забезпечити збереження цих унікальних об'єктів і ландшафтів. Адже більшість археологічних, інженерних, історико-архітектурних об'єктів та белігеративних й тафальних ландшафтів Поділля перебувають у незадовільному стані, вони потребують оновлення, реконструкції, постійного санітарного догляду, охорони й збереження для майбутніх поколінь.

Література

1. **Воловик В.М., Мудрак О.В.** Історико-культурні ресурси перспективного регіонального ландшафтного парку "Середнє Побужжя" як об'єкта екомережі агросфери Східного Поділля // Аграрні вісті. – 2008. – № 1. – С. 31-33.
2. **Геологические памятники Украины:** Справочник-путеводитель / Коротенко Н.Е., Щирица А.С., Каневский А.Я. и др. – 2-е изд. [стереотип.]. – К. : Наук. думка, 1987. – 156 с.
3. **Гинда В.А., Дригант Д.М.** Дністровський розріз палеозою як геологічна пам'ятка / Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів у західних областях УРСР : тези доповідей міжобласної конф. – Львів. – 1974. – С. 55-56.
4. **Гусєв С.О.** Трипільська культура Середнього Побужжя IV-III тис. до н.е. – Вінниця : Антекс-УЛТД, 1995. – 304 с.
5. **Дениsik Г.І.** Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
6. **Дениsik Г.І., Воловик В.М.** Нариси з антропогенного ландшафтознавства : навч. посібник. – Вінниця : ГПАНІС, 2001. – 170 с.
7. **Державний реєстр** національного культурного надбання (Пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України. Історія та культура : Науково-популярний ілюстрований часопис. – 2006. – 124 с.
8. **Енциклопедія українознавства.** – у 10-х томах / під ред. Володимир Кубійович. – Париж, Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954-1989.
9. **Засць Іван.** Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця : Вид-во "Вид-во "Тезис", 2001. – 184 с.
10. **Кучинська О.П., Чайка Н.А., Рябий М.М., Франкевич В.Є.** Смотрицький каньйон – поєднання природних та історико-культурних цінностей Подільського краю // Екологічний вісник. – 2006. – № 2. – С. 19-20.
11. **Чайковський М.П.** Пам'ятки природи Тернопільщини. – Л. : Вид-во "Каменярь". – 1977. – 80 с.
12. **Майданюк Н.І.** Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині // Подільська старовина : Наук. зб. Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця : ДП "Державна картографічна фабрика", 2008. – Вип. IV. – С. 77-88.
13. **Подільські Товтри** / під ред. Григорія Денисика. – Вінниця : ПП "Тезис", 2005. – 88 с.
14. **Радзівський В.О.** Подорож у підземну казку : підручник [по карстових печерах Тернопільщини]. – 2-е вид. [допов. і перероб.]. – Львів : Вид-во "Каменярь", 1984. – 56 с.
15. **Сіцінський Ю.Й.** Археологічна карта Подільської губернії. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 134.
16. **Славетні імена і визначні місця** Вінниччини (туристична карта-путівник) / кер. проекту К.І. Висоцька. – Вінниця : Вид-во "Континент". – 2007. – 48 с.
17. **Сохацький М.П.** Печери Поділля // З археології України та Ойцовської Юри – Ойцов, 2001. – С. 115-126.
18. **Стан навколишнього** природного середовища Тернопільської області у 2006 р. // Матеріали до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 р. – Тернопіль, 2007. – 177 с.
19. **Стан навколишнього** природного середовища Хмельницької області у 2006 р. // Матеріали до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 р. – Хмельницький, 2007. – 77 с.
20. **Царик Л.П.** Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 256 с.